

Vägen till ”Gambelkullgatu”

Det är inte så lätt att vara gammal, har aldrig varit det. Inte att vårdas som ett själlöst paket på Långvården, inte att kämpa mot mörker, kyla och ensamhet i sin stuga. Inte att dela bostad med kreaturen i ett »fjos«, inte att »go mylå« mellan barnen som ett påhäng. Vad som är värst är svårt att säga. Både förr och nu kunde det vara ganska beklagligt men också ganska drägligt, beroende på de mänskliga omständigheterna. Först måste det konstateras, att vi på Soll har det ovanligt väl beställt. Vi har visserligen inte ännu på ön det lilla hem för gamla, som vi så livligt eftertraktat, men vi har på nära avstånd vårdplatser på en avdelning, där personalen är vida känd för att sköta sina skyddslingar med tålmod och personligt intresse, och både prästerskap, anhöriga och vänner beflitar sig om att hålla kontakt med bygdens åldringar och i den mån det är möjligt låta dem ta del av det liv, som brusar utanför sjukhusets murar. Hur det är nu, får vi alla förhoppningsvis ta del av i sinom tid, hur det var förr ska vi här söka berätta om, innan det alldeles försvinner i glömskans dimridåer.

Det vanligaste sättet att ordna vården för de gamla, innan det fanns långvård och ålderdomshem att stoppa undan dem i, var att låta dem »go mylå«. Det fungerade så, att barnen i tur och ordning hade den gamla i sitt hem en månad i taget. Detta har pågått en bra bit in på 1900-talet. Den gamles förhållande berodde i hög grad på barnens sinnelag och möjligheter. Jag minns från min barndom, att det var med stor spänning vi motsåg »gambelfarsmors« ankomst till gården. Under den månad hon var där, var hon en ganska dominerande person. Ingen kunde som hon berätta om gamla tider och vidareföra gamla traditioner, erfarenheter och läkekunst. Än minns jag henne, när hon låg sjuk, med den stora magen i vädret, »kåsan« kallade hon den, och gav order om hur hon skulle botas. Man skulle ta en »to-tapp«, blåntuss, och lägga på magen, tända eld på den och hastigt stjälpna en kopparkruka över. Elden slocknade snart, och en del av magen sögs upp i kopparkrukan. Än i dag kan jag inte avgöra, om man verkligen gjorde så, eller om det bara var hennes åskådliga berättelse jag minns. Så henne gick det ingen nöd på!

Foto: Lars-Erik Klockar

Ofta fick den gamla ligga i lagården, tillsammans med de andra »kräken«. Det förefaller rusligt i vår tid med dess övertro på hygien, men man slapp då sjukhussjukan. Där var det jämn värme och gott sällskap. Djuren var ju ens käraste lekkamrater och bästa vänner ända sedan barndomen. Och lagården var alls inte så otrivsamt, som man kan tro. I bästa fall hade man en liten kammare framför djurbåsen. Den var ofta tillflyktsort för hela familjen, innan de hann bygga sig en riktig stuga, och den blev också ofta den sista. Jag minns en sådan »fjoskammare«. Där var »telner«, golvtiljor på golvet, två små fönster, en öppen spis i ena hörnet. Väggen mot kornas bås var försedd med luckor, som man kunde fälla upp, om man ville, och korna blev till gott sällskap. De behandlades som individer och fick därför också individuella särdrag, och deras fysionomier tittade fram som levande tavlor ur lucköppningarna. Som fjortonåring tillbringade jag en hel höst i det fjuset. Det hade blivit ovanligt mycket skäkt-avfall, »dun«, det året, och jag fick sitta i fjoskammaren och karda och spinna detta till grovt garn, och jag vantrivdes inte därmed.

Alla fjoskammare var väl inte lika trivsamt som denna. Jag har hört berättas om men inte själv sett det, att man ovanför tack-båset, fårens kätte, hade en liten skulle med golv, där de gamla och de större barnen fick ligga under kalla vintrar. Ingen komfort, men ofta bättre än att ligga i en stuga så kall, att stockväggen var vit av rimfrost, och många barn frös ihjäl.

Men om man inte hade några egna barn att »go mylå«? Det hände rätt ofta i en tid då dödligheten bland barn och vuxna var mycket större än nu, att man tog någon föräldralös släkting till »fosterfok« och arvinge och på så sätt fick skötseln på ålderdomen tryggad. Men de gånger då det slog slint? Då fanns utvägen att något yngre par, helst tillhörande slakten, skulle »ford ijel« eller »stjöt ijel« de gamla till döddagar och som ersättning få ärvva dem. Så skedde ju t.ex. med Svart Ull och hans hustru, eftersom barnen vistades på annan ort. Men det kan också ha gått till så som skildras från grannbyn Vika, som låg i samma socken, Mora. Jag citerar från Bröderna Gahns resa i Dalarna 1765:

- - - en hiskelig historia, till hvilkens sanfärdighet probsten (Wollenius) sielf varit åsyna vittne, då han en gång farit ut i socknen och af en händelse ingådt i Vika byn, fant han alla dörrar stängde, men hörde ett be-
dröfligt läte, liksom af en menniskja; han igenfant efter mycket letande nyckeln, och då han ingådt i stallet, fant han där en ganska gammal man, liggande halfnakot på golfvet, hafvandes ej mera än ett gröftfat och en kruka vattn till sitt underhåld. Probsten efterfrågade huru länge han varit så allena, då han fick till svar att barnen för 14 dagar utgådt och att det ännu var osäkert när de skulle hemkomma.

I detta fall blev barnen stämde till tinget, och en annan sattes till hemmanet att skötsla den gamle till döddagar. — Om inte egendomen ärvdes, fordrades fem plåtar (= 10 daler silvermynt) för varje år man vårdat den gamle. Det berättas från Orsa, att en man och hans hustru rannsakats inför tinget för att de försökt skötsla ihjäl mannens mor på liknande sätt år 1690. De hade t.o.m. låtit hålla tacksägelse för henne i kyrkan, innan de kom hem och fann, att hon trots allt levde. — Liknande historier om hur man på ett eller annat sätt försökt att ta livet av de gamla berättas också från Sollerön. Och det var naturligtvis ett problem med gamla sjuka och senila, när man måste fara till fäbodarna för buföring, sådd och skörd. Inte underligt att Reser Kisti utlät sig så till sin granne Mas Albert:» — I a bå fundera um i ska säj a Ull (sonen), att an djär nå råd — — så i slipp då go jän å ligg fyr i slänindjen!« (Lärka). — Jo jo, frågan om dödshjälp är inte enbart av i dag!

Foto: Lars-Erik Klockar

Men de gamla kunde också göra stor nytta. De var ofta utmärkta som barnvakter och läromästare, hade mera tid och tålmod än de yngre. De gamla kunde berätta historier och sjunga visor som ingen annan, och både unga och gamla behöver »någon att bry sej om«. Man hör därför ofta talas om ett mycket fint förhållande mellan de gamla och barnen i storfamiljen, något som i nutida segregering sällan förekommer.

Men ibland kunde förhållandet vara tvärt om: barnen fick sköta de gamla. Om detta berättar Linné från Soll i sin Dala-resa:

När folket fara bort att hösta, lemnas ett par utlefwade gummor och hos dem alla barn i byen, som dem sköta skola. Dessa hafwa sitt uppehålle af några getter, som miölka, warande hwarjo barn en eller flere af dem tildelte. Getter följa ock med löfstrykerskorna i skogen eller slåttermannen i ängen, att få af dem grötmiölk hwar afton.

Men låt oss gå ännu längre tillbaka i tiden, till förkristen tid. Om förhållandena då kan vi kanske få en aning genom en gammal tradition, som Håll Albert har förmedlat. När han var barn, skulle pojkar som var osams ha hotat varandra: »Vill du a jän duss äld jän stjuss?«, d.v.s. man hade att

välja mellan två onda ting. Men av gammalt skulle det gälla att som gammal och utlevad ha att välja mellan att få en »duss« i Siljan eller en »stjuss« utför Gesundaberget. Enl. ortnamnsforskaren Bror Lindén är »duss« ett inhemskt dalmålsord i betydelsen »stöt, knuff«, han nämner det speciellt i samband med ättestupa*, och enligt en tradition från Skattungbyn har valet mellan »Kallbad och rännskjuts« för de gamla förelegat även där, särskilt bland de kringströvande lapparna.**

Men varför och var på Gesunda-berget? — På södra sidan av berget finns en väldig rasbrant, som förvånansvärt få människor tycks känna till. Har man avsiktligt undvikit den? Den har av gammalt kallats »Gambelkullgatu«. Varför? Jag frågade en gång Monte Anna, en sällsynt fin och intelligent »gambelkulla« vad hon trodde. Efter någon eftertanke och med hänsyn till sin egen belägenhet svarade hon: »Jag tror det är för att den ser så lätt ut att gå men i verkligheten är så svår.« — Jag har en gång försökt och även lyckats ta mig uppför Gambelkullgatu, så jag vet att hon hade rätt. Men så långt tänkte nog inte de, som namngav den. Håll Albert har hört en annan förklaring. Det var just dit som de gamla fördes på en träkälke, en »drög«, och skjutsades utför. Något som kan bekräfta detta är vad Bond Märten har berättat, att när de skulle till Klacksåg, som ligger vid Klackmyren sydväst om Gesunda, gjorde de en stor omväg förbi området nedanför Gambelkullgatu, för där hade man hittat dödsfall efter de utförstöta. Och »gambelkull« kom väl först ifråga: de hade föga nytning till släktingar och inga avkomlingar efter sig, och när deras arbetskraft var sinad, var deras livsvärde också slut.

Vägen till erkänt människovärde även för de gamla har som synes gått i många kringelikrokar. När man i tidningarna läser om sista tidens väskryckningar och överfall på äldre så undrar man, om vi inte är på väg till forna tider igen. Det vore lyckligt om vi i stället kunde återkomma till gångna tiders ofta fina förhållande mellan barn och gamla. Vilka skatter av livsvisdom och erfarenhet har inte dessa senare ofta att ge oss i alla åldrar, om vi bara gör oss besväret att öppna oss för den gemenskap vi alla innerst inne behöver. Då kunde vi kanske också, när de gamla närmar sig slutet av sin livsväg, bättre orka med att »bära varandras bördor.«

* Hänv. till Götlands Valhall och ättestupa. 1926.

** Arbman: Kallbad och rännskjuts. Festskrift Lund 1947.